

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ 1912—1913, I КЊИГА

(Историски институт ЈНА, Београд 1959)

Крајем 1959 године изашла је из штампе књига *Први балкански рат 1912—1913*, коју је написала група аутора из Историског института ЈНА. Ово је прва књига од укупно четири у којима ће бити обрађени Први и Други балкански рат. У другој ће бити обрађена Битољска и Приморска операција, а у трећој операције црногорске војске. Други балкански рат ће имати само једну књигу.

Први балкански рат је завршен победом балканских савезника Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе над Турском. После неколико векова Турска је углавном потиснута са Балкана, а балканске државе су коначно извојевале национално ослобођење. Друго главно обележје Првог балканског рата је победа балканских држава над политиком великих сила, које су деценијама злоупотребљавале националне тежње балканских народа, ради остварења својих сопствених интереса, кочећи друштвени, економски и политички развитак на Балкану. Према томе, карактер Првог балканског рата је ослободилачки. С гледишта, пак, друштвеног развитака, он је био прогресиван и праведан, јер је допринео рушењу феудалног поретка у Турској и донео сељацима ослобађање од кметовске зависности. За овај рат Лењић је рекао: „Без обзира на то што се на Балкану формирао савез монархије, а не савез република, без обзира на то што је остварен савез захваљујући рату, а не захваљујући револуцији, без обзира на то учињен је велики корак напред за рушење средњовековних остатака у целој источној Европи.“¹

Први балкански рат је показао шта могу да ураде балкански народи кад су јединствени. Иако је балкански савез био уствари компромис буржоазије балканских народа, и то компромис углавном на рачун македонског и албанског народа, буржоазије балканских народа су се показале дорасле да учине одлучујући корак за решење вековно горућег питања националног ослобођења балканских народа испод турског јарма. Разумљиво је да у таквим условима млада радничка класа и њена стремљења нису могли доћи до изражаја. Због тога се ни националне тежње македонског народа нису могле видније испољити, и-

¹ В. И. Лењин, *Изабрана дела*, књ. IV, Москва — Лењинград, стр. 316.

ако је карактер Балканског рата несумњиво био ослободилачки и праведан. У вези са овим Лењин каже: „При потпуном ослобођењу од властеле и од апсолутизма национално ослобођење и пуна слобода самоопредељења народа били би неизбежан резултат. Напротив, ако остане јарам властеле и буржоаских монархија над народима, несумњиво ће остати у овој или оној мери и национално угњетавање.“²

Дакле у Првом балканском рату још неослобођени делови балканских народа ослобођени су испод турског јарма. Македонци су се ослободили кметовске зависности у условима турског војног феудализма, али су доживели ново национално поробљавање. Ипак је то био у погледу друштвеног развика један корак напред. Отуда је овај рат по својим циљевима био један од најпопуларнијих ратова у српској ратној историји, а по резултатима веома успешан. Већ је и то био довољан разлог да се он историски обради. Међутим, то није учињено између два светска рата, у време кад се тако нешто с правом могло очекивати. Поготову што су сви услови за то постојали. Архива српске војске је из тог рата сачувана, а многобројни учесници у рату, нарочито виши команданти, били су у то време живи. Није познато зашто се у бившој југословенској војсци са званичне стране ништа није урадило у том погледу. Прилично опсежна литература, расута по часописима, нарочито у „Ратнику“, и неке посебне мање публикације резултат су појединачних напора, углавном учесника у рату. Само је Милутин Јазаревић у запаженом делу „Српско-турски рат 1912 године“ у три књиге, у издању Српске књижевне задруге, овај рат обрадио у целини. Можда је то био разлог да се са званичне стране ништа не уради. Чак се и после Другог светског рата писало о Првом балканском рату, што је несумњив знак да за њега постоји интересовање. Отуда иницијативу Историског института ЈНА да обради балканске ратове треба поздравити. Тиме ће једна велика празнина у нашој војноисториографској литератури бити попуњена. Југословенска народна армија иде укорак са друштвено-политичким и културним развикоком земље. Основане су неке институције које нису постојале у бившој југословенској војсци (Историски институт, Војноиздавачки завод „Војно дело“, Војна енциклопедија и сл.). Оне, поред осталог, имају задатак да надокнаде оно што је пропуштено да се уради својевремено. С тога аспекта посматрано, књига *Први балкански рат* има своје пуно оправдање и неоспорно да ће у нашој досадашњој војноисториској литератури наћи своје место.

Иако нас од првог балканског рата дели готово пет деценија, за које време су се десиле многобројне квалитетне промене, како у ратној техници и наоружању (атомско и ракетно оружје), тако и у стратегији, оперативи и тактици, ипак нека политичка и војна искуства остају и данас важећа и као таква

² Исто, стр. 319—20.

поучна за данашњи војно-стручни кадар ЈНА, коме је ова књига првенствено намијењена. Чињеница да су буржоазије балканских држава и поред многобројних националних супротности нашле компромисно решење и заједничку платформу против феудалне Турске, претставља и данас необично важно политичко искуство. Не може се пренебрећи ни чињеница да је српска буржоазија умела политички да припреми рат; иако није била јединствена, ипак су се у то време класне супротности у Србији већ видно истицале.. У јеку буржоаског парламентаризма, страначке супротности су потиснуте у други план. Том примеру следовала је и војска. Завереничке организације Црна и Бела рука прекинуле су привремено борбу.

С војнотеориског становишта Први балкански рат је показао шта значи кад војна доктрина одговара карактеру рата. Ослободилачки рат је захтевао офанзивну војну доктрину. А таква је управо била у то време српска. Иако у свим појединостима није одговарала савременим условима ратовања, она је по своме духу била одраз стремљења српских народних маса, одраз националног заноса и жеље да се Турска избаци са још неослобођеног дела српске националне територије.

Први балкански рат је био коалициони рат, али без заједничког ратног плана и без заједничког ратног штаба. Све тешкоће које ће у току рата избити међу савезницима, као и после рата, биће делимично резултат и те чињенице. Није се све могло регулисати конвенцијама и уговорима пре рата и у току рата. Рат намеће нове, непредвиђене тешкоће, нове проблеме. Отуда је за коалициони рат важно регулисати питање командовања, управо то је једно од основних питања коалиционог рата.

Први балкански рат је показао колику важност за успешну мобилизацију имају добра организација и формација војске, показао је предност територијалне поуне и значај повољне мирнодопске дислокације трупа. Мобилизација је такође показала предности које произилазе из мале разлике у мирнодопској и ратној формацији. О свему томе се у данашњим условима мора још више водити рачуна, без обзира што су услови ратводства битно измењени.

Нису мање важна ни стратемиска и оперативно-тактичка искуства. Без обзира којим ће се средствима у будућем рату извиђати, извиђање и даље остаје једна од најважнијих стратемиских и оперативно-тактичких радњи у припреми битке и у току њеног извођења. А Кумановска битка је пример битке извођене без стратемиског и оперативног извиђања, а са српске стране и без знања где су и колике су главне снаге непријатеља. Због слабог извиђања није са српске стране уочен критични моменат битке, услед чега се није предузео маневар за уништење турских снага, а кад је и то пропуштено, није се на време прешло у гоњење. Све ће то коштати Србе нових и непотребних жртава.

Због слабог извиђања српска Прва армија је дочекала први дан битке у распореду који није обезбеђивао успех, у распореду који није жељела ни српска Врховна команда ни штаб I армије. Умјесто три или четири дивизије у првом борбеном ешалону, Прва армија је имала две дивизије и врло осетљиво лево армиско крило, које се могло лако обухватити с истока. Међутим, командант турске Вардарске армије је располагао приближно тачним подацима о јачини и распореду српских снага, те се могао припремити и плански водити битку.

У почетним операцијама непријатељ је пред српском Трећом армијом ангажовао све своје снаге, изложивши их удару надмоћнијих српских снага, чиме се био лишио могућности да организује одбрану по дубини и успорава наступање српске Треће армије. Са српске стране, на фронту Треће армије, дивизије су радиле углавном свака за себе, пруживши тиме могућност Турцима да своје најјаче снаге ангажују против српске Моравске дивизије II позива, услед чега је код ове дивизије било дошло до кризе.

Још читав низ поука у погледу груписања снага, њиховог ангажовања у борби, избора распореда и сл., поука које и данас, без обзира на битно измењене услове ратовања и оперативно-тактичке поступке, остају у важности.

* * *

Књига има два дела. У првом делу су дати најважнији догађаји који су се одвијали на Балкану почев од Берлинског конгреса па до почетка рата. Опсежно је и аналитички приказана борба великих сила за превласт на Балкану, као и борба балканских држава за Македонију, затим заоштравање кризе на Балкану и напори за усклађивање интереса балканских држава. Нарочито подробно су обрађена поглавља о стварању Балканског савеза, о припремама балканских држава за рат, војно-политички положај Турске и покушај великих сила да спрече рат на Балкану.

Посебно је у овом делу књиге обрађен привредно-политички развој Србије од 1900 године до рата и припреме Србије за рат. Иако је Србија после 1903 године доживела привредно-политички просперитет, њен привредни потенцијал јој ипак није могао обезбедити успешно вођење рата, без помоћи са стране. Услед тога се Србија морала ослонити на иностране зајмове ради набавке оружја, муниције и остале ратне опреме. Међутим, снажан привредни полет и у вези с тим развитаком буржоаског парламентаризма, као и вековне тежње српског народа за ослобођење преосталог српског живља испод турског јарма, надокнадили су материјалне недостатке. Занос с којим су српске масе пошле у рат 1912 године вероватно ће још дуго остати јединствен пример у историји.

У првом делу књиге су обрађени и остали елементи рата: обостране припреме, снаге, планови, наоружање, опрема, ратне

доктрине, кадрови, обука трупа, затим ратни планови, мобилизација, концентрација, стратeгиски развој трупа итд.

У другом делу књиге је обрађена Кумановска операција Додуше, њу је извела само Прва српска армија, без непосредног садејства Друге и Треће армије, које су дејствовале на крилима и које су, спрема замисли српске Врховне команде, имале да се сједине са Првом армијом ради извођења Кумановске битке. Ипак дејства свих трију српских армија претстављају једну јединствену оперативно-стратeгиску целину, те су и дејства и Друге и Треће армије, као и операције Ибарске војске и Јаворске бригаде, обрађена у заједничком одељку „Кумановска операција.“ Ту су обрађена и дејства бугарске 7 (рилске) дивизије, која је дејствовала у саставу српске Друге армије.

Кумановска операција је обрађена по етапама. У првој етапи (*марш-маневар српских армија и турске Вардарске армије ка битачној просторији*) обрађени су: граничне борбе и наступање српске Треће армије ка Приштини, марш-маневар српске Прве армије ка Куманову, покрети и борбе српске Друге армије до почетка Кумановске битке и марш-маневар Петог и Шестог корпуса турске Вардарске армије ка Куманову. У другој етапи (*Кумановска битка*) обрађени су: обострана ситуација уочи битке и први и други дан битке. У трећој етапи (*наступање српских армија ка Скопљу и Велесу*) обрађено је наступање Прве армије, покрети и дејства Друге армије и наступање Треће армије. На крају књиге, у четвртном одељку Кумановске операције, обрађене су операције *Ибарске војске и Јаворске бригаде*.

Књига је писана на основу историјских докумената. Само тамо где су ова недостајала коришћена је наша и страна литература. За први део књиге — узроци рата и припреме — потпуно је искоришћен Дипломатски архив Државног секретаријата за иностране послове ФНРЈ (углавном извештаји дипломатских претставника са стране), затим, Архив НР Србије (углавном хартије др М. Миловановића), Архив НР Македоније (Збирка Јоце Јовановића и Историјски архив КПЈ. Од наше литературе коришћени су углавном познати српски историчари новијег времена, а од страних архива и литературе: Краснић архив; Международне одношене в епоху империјализма (документ^ы из Архивов царског временного Правител^ьств 1878—1917); Рат између Бугарске и Турске 1912/13 (издање бугарског Министарства војног); *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914*; *Osterreich-Ungarus Aussenpolitik von der Balkanischer krize 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*; затим, Ernest Christian Helenreich: *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-13*; Iv. E. Guechoff: *L' Alliance Balkanique*; Dem. J. Drossos: *La Fondation de L' Alliance Balkanique*.

Преглед привредно-политичког развитка Србије после 1900 године и припреме земље за рат написан је углавном на основу Статистичког годишњака Краљевине Србије за 1907/8; Стено-

графских бележака из Народне скупштине, Службених новина и докумената у Архиву Историског института ЈНА.

Други део књиге — Кумановска операција— писан је такође на основу докумената који се чувају у Архиву Историског института ЈНА. Поред тога коришћени су и радови Милутина Лазаревића (Српско-турски рат 1912) и Војина Максимовића (Историја ратне вештине, предавања на Вишој школи Војне академије за 1938/39 годину), као и више чланака објављених у „Ратнику“, а од стране литературе: Бугарско-турски рат 1912-13 (издање Бугарског Министарства војног); чланак мајора Али Харири „Седми корпус у рату 1912 године“ (Ратник, 1914, стр. 6); Успомене и Мемоари Зеки-паше; књига пуковника Букабеја: *La guerre Turco-Balkanique 1912*; Један турски извор (објавио га М. Лазаревић у Војно историском гласнику бр. 6/1952); *Immanuel: Der Balkankriege 1912/13* и Нафис-Кираметин: Одбрана Скадра.

Велике тешкоће је ауторима причињавао недостатак турских докумената. Они нису имали приступ у турске архиве, а и да су имали сумњамо да би у њима нашли документа из Првог балканског рата. Готово сва турска архива из овог рата је уништена за време безглавог повлачења после Битољске операције 1913 године. Услед недостатка турских докумената нису се ратна дејства могла увек обрадити упоредо. Међутим, често је недостајало и српских докумената. Нешто их је пропало за време Првог светског рата, а нешто за време Другог. Недостатак српских докумената се нарочито осетио приликом обраде српског ратног и почетног операционог плана. Ти елаборати су вероватно за време рата нестали, те су се ратни планови морали реконструисати на основу историских извора другог реда.

* * *

Дело је рађено аналитичко-критички. Аутори су се руководили искључиво начелом објективности, чиме се ранија литература о овом рату није увек одликовала. Раније су многи догађаји из овог рата приказивани тенденциозно, а понекад и непотпуно. То је разумљиво. О првом балканском рату писали су прилоге углавном бивши виши команданти из рата, који се нису увек могли ослободити субјективизма. С друге стране је и време имало свог утицаја. Многи радови одишу националним романтизмом. Преко свега тога се сада могло лако прећи и заузети једно објективно становиште. Од рата је прошло готово пет деценија. Ондашњи виши команданти нису више међу живима па су лична гледања могла уступити место објективном посматрању.

Посматрајући рат као друштвену појаву и наставак мирнодопске политике другим средствима, аутори су пошли од узрока рата, при чему су мало дубље захватили у прошлост Балкана, све до Берлинског конгреса. Због тога први део књиге изгледа доста обиман. У њему је дата марксистичка анализа политике великих сила на Балкану, силет класних противречности које

су настале у балканским државама услед јачања грађанске класе, као и противречности које су се све више заоштравале између балканских држава, с једне, и феудалне Турске, с друге стране. При томе је, с правом, доста мјеста дато Македонији и македонском националном питању. Аутори су продрли у друштвено-политичку суштину македонског националног питања и, сматрамо, правилно и марксистички одредили улогу и место Македоније у Првом балканском рату.³

Политичка анализа догађаја који су претходили Првом балканском рату, а посебно поглавље о Македонији, претстављају оно ново што је дато у овој књизи у односу на раније радове из области Првог балканског рата. Овакве анализе се не могу наћи у радовима о Првом балканском рату који су раније изишли.

Још једно поглавље књиге заслужује пуну пажњу читалаца. То је поглавље о организацији, формацији и војној доктрини српске војске пред рат 1912 године. Уствари, у овој књизи се први пут налази на један сасвим оригиналан рад из ове области. Аутори су користили искључиво документацију, Службени војни лист и ондашња правила српске војске.

Објективност и умереност оценама и закључцима, чини нам се, главне су одлике овог дела. Оповргнута су и нека ранија погрешна мишљења о раду српске Врховне команде и штабова армија. Тако се, на пример, у ранијој литератури о Првом балканском рату могло наћи и мишљење да је командант српске Друге армије, кад је чуо да се води борба код Куманова, требало да скрене Армију од Кратова, куда је била упућена, ка Куманову, где се увелико водила Кумановска битка. Аутори су, међутим, аргументовано образложили рад српске Друге армије и дали за право њеном команданту. Било је замерки и на рад команданта српске Треће армије, зато што је овај задржао Армију 23 октобра у Приштини, ради одмора, а није пожуррио да се што пре састане са Првом армијом, како је директивно Врховне команде било и предвиђено. И овде су аутори исправили једну заблуду, оправдавши рад команданта Треће армије.

У књизи се објективно критикује рад српске Врховне команде, нарочито у погледу њеног утицаја на ток и исход Кумановске битке, као и рад штабова армије. Предубеђење српске Врховне команде да ће се Турци држати дефанзиве и то на

³ У вези са Македонијом аутори су користили, поред докумената, савремену македонску литературу: Лазар Колишевски, Политички извештај на Централниот Комитет на Комунистичката партија на Македонија, Скопје, 1949; Дмитар Влахов, Историја македонског народа, Београд, 1950; Видоје Смилевски, Осврт на развој македонског националног покрета, Комунист, бр. 1 за 1950; Панко Христов, Револуционарните судови на ВМРО 1893—1912, Скопје, 1951; Љубен Лапе, Крушевската Република, Илинденски зборник, Скопје, 1953; Александар Христов, Организација на власта на востаничката територија за време на Илинденското востаније, Илинденски зборник, Скопје, 1953.

Овчјем Пољу, и слабо, готово никакво стратeгиско извиђање, довели су у заблуду и Врховну команду и штабове армија. Првог дана битке, 23 октобра, Дунавска дивизија I позива је остала усамљена, без подршке суседних двеју дивизија, те је преживљавала кризу, а увече 24 октобра, кад је Кумановска битка била за Србе увелико добијена, ни Штаб I армије ни српска Врховна команда нису знали да је битка завршена. Цео терет битке и слабог рада Врховне команде и Штаба I армије сносили су борацке масе, подофицирски и углавном нижи официрски кадар. Сналажљивост и способности официрског кадра, почев од команданта батаљона па наниже, као и силно и невиђено пожртвовање српских бораца, добили су ову помало необичну битку. Али, ако су протагонисти ове битке могли одолевати силним нападима много надмоћнијих турских снага, они нису могли битком руководити. Због тога је управо њихов успјех и остао неискоришћен. Прво је изостао уништавајући маневар, јер Врховна команда и штаб Прве армије нису били свесни ситуације, а затим је изостало и уништавајуће гоњење. И тако ће српски војници морати још једном, пред Битољем, да потврде своје вредности и да дају нове, непотребне жртве.

Књига има око 900 страна и 15 укусно израђених скица. На крају књиге дат је регистар имена.

Издавањем ове књиге Историски институт ЈНА дао је веома значајан прилог нашој војној историографији.

Недељко Максимовић

ЉУБО АНЂЕЛИЋ, ГРАД НА ТАРИ
Графички завод, Титоград 1960 стр. 413

Тематика Народноослободилачког рата и Народне револуције све више постаје предмет обраде историчара а нарочито хроничара. Из године у годину појављују се радови који бацају свјетлост на тај веома важни период наше прошлости. Истина, досад су то били више записи храничара него научне студије писане послвије дужег и студиозног истраживачког рада. Али и таква врста историског казивања помогла је да се поједини моменти и догађаји из историје Народноослободилачког рата не само сачувају од заборава већ и да им се да одређено објективно тумачење. Ако се зна да нема довољно прворазредних историских извора из тог периода наше историје, онда ће се боље разумјети и оцијенити напор сваког хроничара који је до одређених историских истина дошао користећи, поред осталог, своја сјећања и сјећања других учесника рата. Јер у посљедњем рату понајмање се могло мислити на чување докумен-